

Dictionarum Valachico-Latinum Primul dicționar al limbii române

Bevezető tanulmány és jegyzetek: GHEORGHE CHIVU. Editura Academiei Române.
București, 2008. 391 lap

A legrégebbi román–latin szótár kritikai kiadása nemcsak a román, hanem a magyar nyelvtörténet szempontjából is fontos esemény. A XVII. század közepén készült szótár (Dictionarium Valachico-Latinum), amint arról alább részletesebben is szólok, létrejöttében az erdélyi magyar literátorok is részt vettek, ahogy annak fennmaradása is az erdélyi magyar katolikus szerzeteseknek és főleg PRAY GYÖRGYnek köszönhető (a szótár kézírata jelenleg a ELTE Egyetemi Könyvtárának kézírattárában található, jelzete: H 3). Annak ellenére, hogy időrendben az első román szótárról van szó, a mai napig nem készült el a szöveg kritikai kiadása. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy az 1970-es évek végétől egészen az 1989-es romániai decemberi eseményekig a XVI–XVIII. századi latin betűvel és magyar helyesírással íródott román szövegek kutatása háttérbe szorult. Ennek részben nyelvészeti, de elsősorban politikai és ideológiai okai voltak. Szakmai szempontból az volt a helyzet, hogy a XIX. század végi, XX. század eleji román nyelvészek (főleg az erdélyi származásúak, pl. NICOLAE DRĂGANU, vagy SEXTIL PUȘCARIU és tanítványaik pl. ION GHEȚIE) még kiválóan tudtak magyarul, és így nem esett nehezükre ezen szövegek elolvasása és tanulmányozása. A het-

venes-nyolcvanas évek román nyelvészei viszont már nem tudtak annyira jól magyarul, hogy a XVI–XVIII. századi magyar helyesírással készült latin betűs román szövegeket hibátlanul el tudták volna olvasni. Ugyanakkor a Ceaușescu-korszak xenofób nacional-kommunista politikája egyenesen akadályozta ezen szövegek kutatását, hiszen azok a magyar kultúra erőteljes hatását viselték magukon. Nem csoda hát, ha XVI–XVIII. századi magyar helyesírással és latin betűkkel készült román szövegek 60–70%-a még a mai napig kiadatlan (pl. Agyagfalvi Sándor Gergely, Viski János, Istvánházy István énekes- és zoltárkönyvei, Mihai Halici 35 magyar verse stb.). 1990 után egyre nagyobb lendülettel kezdtek neki ezen szövegek kutatásának. Érdekes módon főleg az olasz nyelvészek jeleskedtek ezen a téren (GIUSEPPE PICCILLO, RAFFAELLA PADALINO, DANIELE PANTALEONI, TERESA FERRO stb.), akik viszont, érthető módon, nem a magyar helyesírású, hanem inkább az olasz misszionáriusok és utazók által készített latin betűs, de olasz helyesírású román szövegeket tanulmányozták. Persze ők sem minden előzmény nélkül fordultak ezekhez a szövegekhez, hisz a „*Dictionarium Valachico-Latinum*” mellett egy másik fontos XVII. századi háromnyelvű (latin–magyar–román) szótárt (*Lexicon Marsilianum*) szintén egy híres olasz nyelvész, CARLO TAGLIAVINI adott ki 1930-ban. TAGLIAVINI nemcsak a román és az olasz, hanem a magyar kultúrában és nyelvészetben is járatos volt: írt a székely rovásírásról, és az 1930-as években Budapesten dolgozott: az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Román Tanszékének volt a vezetője.

GHEORGHE CHIVU előszavából kiderül, hogy jelen kiadvány egy nagyobb kiadványszorozat első kötete. A terv ugyanis az, hogy az összes XVI–XVIII. századi latin betűs román szöveg kiadásra kerüljön. Az eddigi eredményekhez sorolhatjuk máris az erdélyi román reformáció és a régi magyar könyvek egyik legszakavatottabb román kutatójának, ALIN-MIHAI GHERMANNnak a „*Dictiones latinae cum valachica interpretatione*” című (1691–1697) szótárkiadását is, mely valójában nem más, mint SZENCI MOLNÁR ALBERT latin–magyar szótárának román fordítása. A szótár szerzője, a brassói származású TEODOR CORBEA (1670–1725) kiválóan tudott magyarul: az 1690-es években a havasalföldi vajda Constantin Brâncoveanu (1654–1714, uralk. 1690–1714) magyar deákja volt, később, pedig II. Rákóczi Ferenc szolgálatába szegődött, aki 1708-ban követként küldte Moszkvába. Corbea szótárának egyébként egy a XVIII. század második felében készült másolata (*Lexicon compendiarium latino-valachicum complectens dictiones ac phrases latinas cum valachica earum interpretatione*) a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratárában található. Ugyancsak Kalocsán található az 1770 körül készült első latin nyelvű román nyelvtan kézírata is (*Institutiones linguae valachicae*), melyet szintén GHERGHE CHIVU adott ki 2001-ben LUCIA WLADDA közösen, és amelyről legutóbb LÖRINCZI RÉKA két komoly és nagyon értékes tanulmányt tett közzé (Egy XVIII. századi román nyelvtanhoz kapcsolódó nyelvleírás-történeti észrevételek. MNy. 2005: 65–73; Uő., On Some Hungarian and General Aspects of an 18th-Century Romanian Grammar Written in Latin. *Acta Linguistica Hungarica*, 2009: 169–290. Ezúttal szeretném egyébként megköszönni LÖRINCZI RÉKÁnak recenzióm elkészítésében nyújtott figyelemre méltó észrevételeit és önzetlen segítségét.)

Annak ellenére, hogy a „*Dictionarium Valachico-Latinum*”-ról BOGDAN-PETRICEICU HASDEU (1836–1907) már 1871-ben hírt adott, és utána kétszer is megjelent a teljes szövege (először GRIGORE CRETU adta ki 1898-ban a *Tinerimea Română* című folyóiratban, majd 2003-ban KIRÁLY FERENC hagyatékából METEA ALEXANDRU és KIRÁLY MÁRIA), mégis a jelen kritikai kiadás publikálásáig olyan alapvető kérdésekre nem sikerült választ találni,

mint: mikor készült a szótár és ki a szerzője? A szótár pontos forrását, valamint a kézirat pontos történetét sem sikerült eddig rekonstruálni. A mostani kiadás GHEORGHE CHIVU által írt előszavából viszont választ kapunk ezekre a kérdésekre. CHIVU filigranológiai elemzéssel meggyőzően bizonyítja, hogy a szótár szövegét 1640–1660 között jegyezhettké le. Igaz, a szótár pontos szerzőjét neki sem sikerül megtalálnia, de számos a magyar és a román nyelvészek között elterjedt téves nézetet hitelt érdemlően cáfol meg. Ilyen, magát a legszívósabban tartó hipotézis, majd KIRÁLY FERENC és HORVÁTH SÁNDOR által bizonyítottnak vélt állítás, hogy a szótár szerzője az idősb MIHAI HALICI (megh. 1662) volt. E nézettel kapcsolatban már GÁLDI LÁSZLÓ és TAMÁS LAJOS is fenntartásaikat hangoztatták, MAKKA LÁSZLÓ viszont elfogadta. A hipotézis alapja a MUSNAI LÁSZLÓ által megtalált, 1674. október 31-én készült, ifjabb Mihai Halici (1643–1712) könyveit tartalmazó jegyzék, a „Regestrum librorum Michaelis Halicii de Cáránsebes”. Ebben található a következő tétel: „Vocabularium paterna manu scriptum”. Eszerint 1674-ben valóban létezett egy az idősb Halici Mihai kezével írt szótár. 1674-ben a könyvjegyzék felvétele után az ifjabb Halici Mihai Hollandiába, majd Angliába ment, és onnan már nem is tért vissza Erdélybe. Tudjuk viszont, hogy kéziratai és könyvei a szebeni Lutsch család birtokában maradtak. Az 1702-ben Lutsch Michael házánál felvett leltár szerint a 413 könyvből mindössze 183 maradt, arról nem is beszélve, hogy 1702-re a hagyatékból az összes kézirat is eltűnt. Tetszetősnek tűnhetett tehát az a nézet, hogy az Egyetemi Könyvtárban fennmaradt Dictionarum nem más, mint a Halici-hagyatékek Vocabulariuma. KIRÁLY FERENC ráadásul úgy találta, hogy a Dictionarium írásképe megegyezik az idősb Halici Mihai kézírásával. A helyzet azonban az, hogy a két íráskép teljesen eltér egymástól, és ezt GHEORGHE CHIVU a két szöveg (a Dictionarium, valamint néhány bizonyíthatóan az idősb Halicitól származó autográf feljegyzés) faksimile közlésével meggyőzően be is bizonyítja. Biztosan tehát csak annyit állíthatunk, hogy a szótár 1640–1660 között keletkezett, és a nyelvjárási sajátosságok, valamint a szótárban szereplő helynevek alapján a szerzője-összeállítója egy karánsebesi román értelmiségi volt.

Két bejegyzés alapján viszont többet is megtudhatunk a szótár későbbi sorsáról. A 20. lapon egy bizonyos Loncza Jóska jegyezte be nevét, talán a szótár egyik olvasója-használója lehetett. A szótár végéhez kötött néhány lapon pedig egy ferences szerzetes, Botár Joákhim 1742. november 28. és december 16. közötti útinaplóját olvashatjuk. (Egyébként egyes feltevések szerint a Dictionarium épp Botár révén került Pray György tulajdonába.) E két személyről sajnos CHIVU nem árul el semmit, pedig azok nemcsak a kézirat sorsáról, hanem annak keletkezéstörténetéről is árulkodnak. A Loncza család (a későbbiekben Lonczay), például, karánsebesi származású volt. Egyik tagja, bizonyos Loncza György számára 1628. április 28-án állított ki nemeslevelet Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Ugyanebben az évben adta el ez a Loncza György egyik házát a XVII. századi karánsebesi román egyházi értelmiség egy másik jeles tagjának, Bujtul Györgynek (Gheorghe Buitul). Bujtul Pozsonyban és Rómában tanult, majd Petrus Canisius katolikus katekizmusát fordította le román nyelvre, mely azonban csak halála után, 1703-ban jelent meg Kolozsváron latin betűkkel. Bujtul egyébként azért vásárolta meg Loncza házát, hogy abban katolikus iskolát üzemeltessen a karánsebesi románok számára. Loncza György fia, Gergely 1638-ban belépett a jezsuita rendbe. 1644-ben ugyan kizárták a rendből, de mégis megengedték neki, hogy katolikus misszionáriusként Moldvába menjen. Miután onnan visszatért, a Bujtul által alapított karánsebesi katolikus román iskolában tanított. Mindemellett Karánsebesben a Loncza család a Krécz (Crețul) család szomszédságában lakott, melynek egyik tagja, Ioannes Krécz,

az ifjabb Halici beszámolója szerint a Halici családdal is rokonságban állt. (A Lonczákról I. MOLNÁR ANTAL, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdély és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, L'Harmattan. Bp., 2008. 165–70.) A Loncza család katolikus kötődése magyarázat lehet a szótár katolikus vonalon való hagyományozódásának, annak ellenére, hogy a karánsebesi Haliciok meggyőződéses román kálvinisták voltak. A szótár XVIII. századi felfedezője, Botár Joachim 1696-ban született Csíktapolcán (ma Csíkszereda része). 1724-ben lépett be a ferencesek közé, majd 1741–1744 között erdélyi miniszter provincialis volt. Nagyon aktívan vett részt a rend erdélyi újjászervezésében, ezért sokat utazott. Az egyik ilyen útja során, melyet – mint már említettem – a *Dictionarium* végén meg is örökített, valahol Szeben–Szászváros–Karánsebes között szerezte meg a szótárt.

A szótárt övező katolikus kontextus ellenére a *Dictionarium* fő forrása Szenci Molnár Albert 1604-ben kiadott magyar–latin szótára volt. Lehetett viszont egy másik fontos forrása is, mely sajnos mára már elveszett. Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy Keresztúri Pál (1604–1655) szorgalmazta a román nyelv tanítását a gyulafehérvári kollégiumban olyannyira, hogy Bethlennel egy ezer vagy kétezer román és latin szóból álló jegyzéket állíttatott össze: „Egyszer rá gondolá magát, [Keresztúri Pál] hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhuul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymás után. Először oláhuul ezer vagy kétezer vocabulát leíratott úgy, mint oda fel írtam a deákról; megtanulám, tudom egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék szót, megtanultam. Osztán mind csak a beszélő praxisa adott időt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyékiét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és a tanításban való dexteritását [alkalmatosságát]. Ezt akkor ugyan én egyiket sem tanultam meg jól, sőt azután sem perfecte, sőt már némelyiket nagyobbára el is felejtettem, de ugyancsak nagy seminis thesaurus [gazdag magvetés] volt jövődöre, és akkor nekem s neki nagy fama s admiratio, mert én ugyancsak azon a fundamentomon építettem azután, noha mind matéria, és ha az nem is annyira is de a forma igen különbözött quod ad philosophiam et docendi ac discendi formam [ami a filozófia tanulásának és tanításának módját illeti], mely ide alább világosabb lészen.” (Bethlen Miklós önéletírása. Kiad. V. WINDISCH ÉVA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955. 1: 152.) Sajnos Bethlennek ez a szójegyzéke, saját bevallása szerint 1660–1664 között megsemmisült, de témánk szempontjából fontos Bethlennek az a megjegyzése, hogy előbb egy román szavakból álló listát állított össze. Mivel sem Bethlen, sem Keresztúri nem tudott románul, ezért minta nélkül nehezen tudtak volna összeírni „ezer vagy kétezer vocabulát”. Véleményem szerint Bethlen tanulóévei alatt (1652–1657) léteznie kellett a gyulafehérvári kollégiumban egy román–latin szójegyzéknek. Ez egyébként pontosan megfelel a CHIVU által megállapított keletkezési időintervallumnak. Nem kizárt, hogy a Keresztúriék által használt forrás azonos a *Dictionarium*mal.

A fentiek alapján is nyilvánvaló, hogy a „*Dictionarium Valachico-Latinum*”-nak számos magyar vonatkozása van, ezért mindenképp üdvözlendő a mintaszerű kritikai kiadás. A szóanyag vizsgálata is több érdekességet tartogat a magyar kutató számára. Végezetül, ezekből sorolok fel néhányat, a teljesség igénye nélkül. A román *beluşag* szó latin megfelelője a *Dictionarium*ban a *vanitas* ('hiábavalóság'). Ennek a román szónak ez az egyetlen előfordulása. Egyetlen más korabeli (*Lexicon Marsilianum*, Corbea szótára) és későbbi román szótárban sem találjuk meg. NICOLAE DRĂGANU arra gyanakodott, hogy a magyar *bőlség*, *bőség* átvételéről van szó (NICOLAE DRĂGANU, Mihail Halici. *Contribuție la istoria*

culturală românească din sec. al XVII-lea. Dacoromania IV. Cluj, 1924–1926. 149). TAMÁS LAJOS DRĂGANU ezen feltételezése mellé kérdőjelet tett, jelezvén, hogy nem ért egyet ezzel a hipotézissel (a Dacoromania azon példánya, melyet TAMÁS LAJOS megjegyzetelt, jelenleg az ELTE BTK Román Tanszékének könyvtárában található.) És valóban TAMÁS az „Ety-mologisches-historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen” című művébe nem vette fel a *belușag*-ot, mint magyar jövevényszót. DRĂGANUNAK abban igaza volt, hogy a magyar *bőség* bekerült a románba, de nem a *vanitas*, hanem az eredeti jelentéssel, ugyanis a magyar *bőség* ~ *bőlség*-ből lett a román *belușug* ’bőség, gazdagság’. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a *belușag* esetében is magyarizmussal van dolgunk, csak az átvett magyar szó nem a *bőség*, hanem a *belső* ~ *belsőség* lehetett. Ezt vették át a bánsági románok ’üres; üresség’ jelentéssel, melynek már teljes mértékben megfelelt a latin *vanitas*. Érdekes a közismert magyar hajdútánc román fordítása is a Dictionariumban. Latinul *saltus hajdonicus* van, melynek a román megfelelője a *iepureasca* (*iepure* = ’nyúl’), mely elnevezés ma már ismeretlen, mivel ezt a táncot románul *haidău*-nak nevezik. A *iepureasca* elnevezés a magyar *hajdú* szó gyalogos jelentését őrizte meg, mivel a románban a *iepurăș* (nyulacska) szóval a gyalogos vagy újonc katonákat szokták csúfolni. Ugyancsak különös jelentését őrizte meg a Dictionarium a magyar *levente* szónak is. A szó a román részben is a magyar *levente* alakban fordul elő, latin megfelelője pedig az *effeminatus*. E latin szó magyar jelentése SZENCI szótárában: *apalin* [= gyáva, félénk] *szívű*, *asszony módra ellágyult*. A magyarba a szerb nyelvből bekerült *levente* szónak ilyen jelentésével eddig nem találkoztam.

Nos, úgy vélem, a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a „Dictionarium Valachico-Latinum” nemcsak a román, hanem a magyar nyelvészek számára is tovább tanulmányozandó szöveg lehet. Remélem, hogy a CHIVU által említett kiadványsorozat további kötetei látnak majd napvilágot, és az összes, eddig méltatlanul mellőzött XVI–XVIII. századi latin betűs magyar helyesírással készült román szöveg megjelenik majd kritikai kiadásban.

NAGY LEVENTE